

like. Pripadnici partizanskog pokreta su u svojim sredstvima propagande vrlo brzo po nastanku rascepa u ustaničkim redovima navodili da se „četnici“ razbacuju zlatom koje im doturaju emigrantska vlada i Britanci, što je korišćeno kao još jedan dokaz potrebe za revolucionarnim prevratom. Posleratna propaganda pobjednika se temeljila na satanizaciji „velikosrpske“, „hegemonističke“ i „izdajničke“ buržoazije koja je kukavički pobjegla iz zemlje i, što je posebno važno, odnela „narodno zlato“. Autor brojnim primerima pokazuje kako su glasinama i propagandom, koristeći „mitski sjaj zlata“, stvarani mitovi koji i dalje traju, a potom činjenicama iz izvora ukazuje na njihovu pogrešnost, poput mita o „narodnom zlatu“ koje je 1941. navodno izneto iz zemlje i potom nestalo, iako je sudbina skoro svog zlata Kraljevine Jugoslavije dobro dokumentovana i poznata.

Istraživanja tokova novca i veza između Kominterne i komunističkog pokreta u Jugoslaviji u predratnom periodu, ali i posle 1941, daju potpuno novu dimenziju u tumačenju jačanja i dinamike aktivnosti komunista. Upečatljiv je primer gde autor navodi predratnu „apanažu“ Josipa Broza od 6.000 dinara, upoređujući je sa platom viših oficira Kraljevine Jugoslavije. Timotijević ukazuje da se 1941. u ovom slučaju ne radi o spontanom, gerilskom, oslobodilačkom pokretu koji se finansira dobrovoljnim priložima, već o profesionalnim revolucionarima koji, pogotovo posle upada u trezor Narodne banke u Užicu, raspolazu znatnim finansijskim sredstvima. Kako autor simbolično navodi, nakon sloma ustanka dešavalo se i da jednog partizanskog gerilskog rukovodioca, koji je po izveštajima vlasti kod sebe imao i po nekoliko stotina hiljada dinara, gone četničke vojvode ili četovođe iz organizacije Koste Pećanca sa mesečnom platom od 1.500 dinara. Takve činjenice već same za sebe daju sasvim drugačije tumačenje građanskog rata, gerile, ustanka i njegovog gušenja.

U knjizi nema konačnog odgovora na pitanje sa kolikim su sredstvima raspolagala oba pokreta u različitim razdobljima, niti je to bio autorov cilj. Autor je pažnju posvetio i mitu o „četničkom zlatu“ oko čijeg su skrivanja na Ravnoj gori 1944. u posleratnom periodu ispredane mnoge legende. Kroz priču o potrazi za zlatom koje je, izvesno, na više mesta zakopano, ali je u narodnom predanju višestruko nadraslo sume sa kojima su pripadnici rojalističkog pokreta raspolagali, autor je pokazao da mitski sjaj zlata opija ljude i decenijama nakon okončanja rata. Obradene su

epizode o navodnoj potrazi za zlatom nekadašnjih pripadnika engleskih misija, prvenstveno majora Hadsona, a potom i službe bezbednosti nove jugoslovenske države. Konačno, navodeći skorašnje primere potrage za zlatom u pećinama oko Ravne gore i Ovčarsko-kablarske klisure autor je pokazao da mitovi o zakopanom zlatu (i uopšte ulozu zlata u ratnim godinama) nastavljaju da žive i u svesti građana moderne Srbije.

Naposletku, knjigu Miloša Timotijevića smatramo nezaobilaznim štivom za sve istraživače rata i revolucije u okupiranoj Srbiji i Jugoslaviji, ali i delom koje otvara nove teme i predlaže nove oblasti istraživanja koje je neophodno rasvetliti.

Nemanja Dević

Милутин Живковић, ИЗМЕЂУ „ВЕЛИКЕ АЛБАНИЈЕ“ И ОКУПИРАНЕ СРБИЈЕ. НОВИ ПАЗАР, ТУТИН И ИБАРСКИ КОЛАШИН (1941–1944), Приштина, Лепосавић, Институт за српску културу, 2018, 440.

U srpskoj historiografiji je do skoro istorija Sandžaka ili starog Rasa u Drugom svetskom ratu bila skoro potpuno zapostavljena. Nju je nedavno otvorio Milutin Živković knjigom o ulozu Nezavisne Države Hrvatske na prostoru Sandžaka 1941. On je i novom knjigom, *Између „Велике Албаније“ и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*, koju ovde prikazujemo, nastavio ranije započeta istraživanja istorije Sandžaka šireći ih hronološki, prostorno i problemski. Za razliku od prve knjige, koja je pratila Prijepoljski, Sjenički, Novovaroški i Pribojski srez, odnosno prostor Polimlja do septembra 1941, nova knjiga je obuhvatila prostor od nekoliko srezova, bilo u celini ili manjim delom, u zavisnosti od praćenih pojava, pre svega Deževski, Štavički, Sjenički, Studenički, pa i Kosovskomitrovački srez... Zapravo, to su, radi lakšeg orijentisanja, oblasti sa centrima u Novom Pazaru, Tutinu, Sjenici, Raškoj, Kosovskoj Mitrovici itd.

Slično, kao i u slučaju prve, tako i u ovoj drugoj knjizi nisu, ako izuzmemo nekoliko monografija lokalnog karaktera, postojala ozbiljna istraživanja istorije ovog prostora ni ovog perioda. Na to je nesporno uticala politička osetljivost teme. Živković nam otkriva, doduše dosta uzgredno, u jednoj napomeni, kako se iskazivao taj problem u istraživanju retkih istraživača. Reč je o istraživanju Stanka Ravića, inače pukovnika

JNA i prvoborca, koje je zbog stavova o versko-etničkim sukobima tokom Drugog svetskog rata, posebno u Deževskom srezu, bilo početkom osamdesetih godina 20. veka zabranjeno. Ono je, prema odluci o zabrani štampanja Predsedništva opštinskog SUBNOR-a, rušilo tezu o bratstvu i jedinstvu i imalo nacionalistički karakter. Ravić je, inače, tvrdio da se ne može za srpsko stanovništvo koje se branilo od albansko-muslimanskih napada oko Novog Pazara i Sjenice 1941. godine reći da su svi „četnici,“ pošto su taj termin muslimani upotrebljavali za svakog Srbina sa puškom. Ovo svedoči da je svako iole ozbiljnije istraživanje i još više tumačenje, tražilo i izmenu idejno-političkih i društvenih okolnosti. U svakom slučaju, uslovi su se stekli i dobili smo veoma važno istraživanje čiji rezultati osvetljavaju poreklo mnogih procesa i tendencija koji su u poslednjem obliku vidljive i u ovom trenutku na tom prostoru, ali i u srpskom društvu.

Knjiga M. Živkovića je mikroistorijska studija, koja obuhvata na prvi pogled jedan neveliki prostor, ali gledano geografski, demografski i kulturno-istorijski, bez sumnje, specifičan prostor, koji se u toku Drugog svetskog rata našao na tromeđi između Nedićeve Srbije, okupirane Crne Gore i „Velike Albanije“. Ta tromeđa je iznedrila vrlo komplikovane i često međusobno suprotstavljene interese ne samo glavnih aktera Italije i Nemačke, pa manjim delom i kolaboracionističke srpske vlade u Beogradu, već i unutar lokalne zajednice, odnosno muslimanskog i srpskog stanovništva. Ta tromeđa, odnosno novostvorena italijansko-nemačka granica, obrazovala je i novu političku geografiju prostora. Ona je postala, kako svedoči istraživanje autora, nova „zona nesporazuma“ za lokalnu zajednicu, posebno za njeno mešano stanovništvo, etničke i verske odnose. Osim toga, granica je podelila lokalni prostor; izdelila je ranije jedinstvene srezove, poput deževskog, a time i samo lokalno stanovništvo, koje je ostalo sa ove ili one strane granice. Uticala je na duboke društvene i političke promene, raspoloženja, ali i pojačala i pokrenula političke težnje i ambicije, pre svega muslimana (naročito onih proalbanski orijentisanih), u zavisnosti gde su činili većinu i imali veću podršku okupatora. Iz toga je proizašlo mnoštvo događaja i pojava, među kojima valja izdvojiti krvave obračune i odmazde između muslimana i Srba, čije su političke posledice na neki način prisutne i danas.

Knjiga je nastala na osnovu pažljivog i obimnog istraživanja objavljene i neobjavljene arhivske građe i literature. Po svemu sudeći, Živković

je zavirio u gotovo svaki fond i arhiv koji je imao ili je mogao da ima značaja za temu, a oni su brojni. On je istraživao u centralnim arhivima u Beogradu (Arhiv Jugoslavije, Arhiv Srbije, Vojni arhiv Srbije) i lokalnim arhivima (posebno u Novom Pazaru i Kraljevu), ali i u Rimu i Tirani. Koristio je, zahvaljujući kolegijalnosti istraživača, i građu iz Berlina i Frajburga.

Zanimljivo je, međutim, da se prilikom prezentovanja rezultata istraživanja Živković odlučio za starinski način izlaganja, po godinama, u okviru kojih je pratio važne događaje i pojave. Čak poglavlja imaju kao naslove godine (1941, 1942...). To jeste jedna neobičnost, koju možemo kritikovati s gledišta razvoja istorijske nauke, gde je odavno prevladao moderan način analize i strukturiranja rezultata. Zbog toga je čitalac, na primer, ostao uskraćen da pojedine pojave sagleda u vremenskom kontinuitetu. Uzimate tako možda najjednostavniju od tih pojava – razgraničenje između Nemačke i Italije na tom prostoru koje se provlačilo od prvih dana rata pa do 1943. godine. U knjizi razgraničenje pratimo podeljeno po godinama, što znatno otežava sagledavanje celine. Istraživanje kolege Živkovića, uz nagoveštene, sadrži i brojne druge odlike. Pomenaćemo samo neke koje su, po nama, veoma važne za istorijsku sliku tog prostora, a i šire.

Možda da počnemo od toga da je autor analizirao gotovo do nijansi svaku od zainteresovanih snaga čiji su se interesi sukobili na ovom nevelikom prostoru, a to se ne tiče samo italijansko-nemačkog razgraničenja i kontrole granice i prostora, već i vlasti u Tirani i Beogradu, kratkotrajnog ustaškog režima NDH u delu Sandžaka, albanskih secesionista, lokalnih muslimana i Srba, te ustanika, legalizovanih i nelegalizovanih četničkih i partizanskih snaga itd.

Posebno je zanimljivo kada je reč o italijansko-nemačkom razgraničenju, koje je, kao što smo pomenuli, potrajalo na pomenutom prostoru sve do proleća 1943. godine, da je ono stvorilo ne samo „zonu nesporazuma“ već i „zonu nestabilnosti“ i „zonu sukoba“ i to ne samo između ove dve sile. A borba za pomeranje granice nekoliko kilometara tamo ili ovamo zapravo je bila, kako svedoči istraživanje M. Živkovića, borba oko prestiža, posebno posle povlačenja granice u kojem je Nemačka dobila i kontrolisala rudnik Trepču. Međutim, ona je podelila i albanske i muslimanske prvake na pronemačku i proitalijansku struju. Jedni su hteli da ostanu unutar okupirane Srbije i u zoni nemačkog uticaja, dok su drugi hteli da se priključe „Velikoj Albaniji“.

Lojalnost prvih je zadobijena time što su muslimani i Albanci na tom prostoru dobili autonomiju, ali ne i pravo da se otcepe od „Nedićeve“ Srbije. Oni su dobili samo deklarativnu podršku za svoje velikoalbanske planove, ali nikad nije donesena odluka za tako nešto na najvišem nivou. Ta podrška se videla u pogledu prisustva nemačkih oficira prilikom proslave samoinicijativnog otepljenja Deževskog sreza, albanskog učesća u pregovorima sa vladom u Beogradu oko stvaranja Kosovske oblasti i dr. Ako se pogleda geopolitička karta onda ona pokazuje da upravo zbog toga Deževski srez sa Novim Pazarom nije uspeo da se stavi pod vlast u Tirani iako je, činilo se, imao podršku, dok Štavički srez sa Tutinom to jeste. Ovaj potonji je imao podršku italijanske vlasti i postao je deo upravnog sistema „Velike Albanije“, kao posebna potprefektura. Međutim, Sjenički srez nije potpao pod vlast Tirane jer je, kako to zaključuje autor, bio ne samo udaljeniji od Kosova, već i bliži teritoriji koju je do septembra 1941. kontrolisala ustaška vlast Nezavisne Države Hrvatske.

Naročito su vredne pažnje stranice na kojima Živković analizira u svakom od pomenutih srezova, pa i šire, odnos albanskih i muslimanskih vlasti i njihovih oružanih formacija prema srpskom stanovništvu, kao i ulogu koju je u tom odnosu imao okupator. On detaljno piše o merama lokalnih muslimanskih vlasti i načinima potiskivanja Srba sa tog prostora (otpuštanje iz uprave, javno maltretiranje i zatvaranje, ubijanje, proterivanje...). Nisu izostala ni silovanja, pa i otimanja devojčica, među kojima su neke imale tek 10 godina. Potiskivanje Srba bilo je, kako Živković pokazuje, posebno brzo i efikasno u Štavičkom srezu, a najslabije i najsporije u Sjeničkom srezu. Za razliku od njih, potiskivanje Srba u Deževskom srezu i Novom Pazaru je išlo postepeno, i trajalo je, s različitim intenzitetom, tokom cele okupacije. Intenzivno je bilo u jesen 1941. da bi onda, uz pritisak nemačke vlasti i pregovore sa srpskim vlastima, bilo sporadično, sve do jeseni 1943. Tada je akcija proterivanja opet intenzivirana do proleća 1944. Uporedo je sprovedeno i vraćanje feudalnih odnosa. Ovom pitanju posvećena je posebna pažnja, s obzirom na to da je predstavljalo svojevrsni fenomen u Evropi polovinom 20. veka. Pažljivo je praćeno ne samo kako je izgledalo vraćanje nameta, odnosno ušura, već i kako su reagovali age i begovi. Ispostavilo se, kako to uočava Živković, da se novopazarski begovat podelio u grupe, pri čemu je jedna manja grupa odbila da preuzme ranija

imanja i ubira ušur, dok su drugi prihvatili, a pojedini čak tražili da im se nadoknadi i ono što nisu dobijali u međuratnom periodu.

Samo proterivanje, pored pojedinačnog, imalo je i šire razmere. Jednu od tih akcija, koja je izvedena u jesen 1941, predvodile su muslimanskoalbanske snage u Ibarskom Kolašinu, a kasnije nastavile u Deževskom srezu, oko Novog Pazara. Tom prilikom, prema proceni autora, sa tog prostora je izbeglo oko 2.500 srpskih porodica sa gotovo 20.000 članova. U isto vreme oštećen je manastir Sopoćani, a rušeni su i hrišćanski spomenici na grobljima i dr. Dakle, sve ono što je predstavljalo deo srpskog verskog i nacionalnog identiteta. Ovo etničko čišćenje nije imalo za cilj samo menjanje etničke i verske slike, pre svega Deževskog sreza, u kojem su Srbi, prema dogovoru sa vlastima u Beogradu i Uredbi o Kosovskoj oblasti, trebalo da budu deo upravljачke strukture, već je ono bilo argument za osnaživanje njihove već ranije odluke o priključenju „Velikoj Albaniji“. Ipak, to nije išlo tako lako, pa su posle srpsko-muslimanskih pregovora vraćane srpske izbeglice, a na granici je uspostavljena i srpska granična straža. Proterivanje se u raznim formama nastavilo i kasnije, nešto preko delovanja SS divizije „Princ Eugen“, nešto preko akcije u jesen 1943. i u proleće 1944. Ova kasnija akcija je zapravo započela u vreme pada Italije udarom na srpske graničare i karaule, čime je trebalo izbrisati granicu odnosno proširiti granice „Velike Albanije“, a onda je proširiti dalje, u prostor drugih srezova. Važno je napomenuti da, uz proterivanje srpskog stanovništva, nisu izostali ni prikazi odmazdi koje su, posle muslimanskih akcija, preduzimale srpske snage. Praćena je i aktivnost Javorskog korpusa Jugoslovenske vojske u otadžbini, kao uopšte mogućnosti četnika da pruže pomoć i podršku ugroženom srpskom stanovništvu.

Neophodno je istaći i da Živković nije zaboravio da sagleda crnu berzu, kao pojavu koja je bila dosta raširena na prostoru tromede. Ona je svedočila ne samo o tome koliko je granica bila „propusna“ već i o tome koliko je ta aktivnosti nadilazila verske i nacionalne razlike i omraze. Njome su se bavili svi i svi su međusobno sarađivali – i Srbi i muslimani, i okupatori i graničari, i vojne formacije svih vrsta.

Mnoge pojave koje analizira Milutin Živković dobile su i vizuelan izraz u obliku tabela i grafikona. Za čitaoce, a i istoriografiju, posebno su zanimljivi oni koji beleže broj popaljenih sela i ubijenih lica muslimanske i srpske nacionalnosti upravo u Deževskom srezu i Ibarskom Kola-

šinu po godinama, broj izbeglih srpskih porodica po mesecima i po srezovima ili pak strukturu muslimana koji su stupili u redove SS divizije „Handžar“ i divizije „Skenderbeg“. Ne možemo a da ne pomenemo i osoben kvalitet koji knjizi daju brojne fotografije događaja i ličnosti koje se pominju na njenim stranicama. Pomenimo muslimanske i albanske prvake Aćifa Hadžiahmetovića Bljutu, Ahmeta Dacu, Džafera Devu, Bedri Pejanija, ali i srpske predstavnike, na primer, Tihomira Šarkovića i Velimira Kursulića. Tu su fotografije četničkih komandanata Javorskog korpusa Radomira Cvetića i Dragora Pavlovića, kao i legalizovanih četnika poput vojvode Mašana Đurovića.

Sve u svemu, ovom knjigom dobili smo značajno istraživanje koje razmatra jednu malo obrađivanu temu i prostor u toku Drugog svet-skog rata. Iako ostaju izrečene kritičke opservacije, jasna i lepa rečenica ipak omogućava znatno lakše praćenje vrlo složenih i ponekad zbu-njujućih događaja i pojava. Knjiga je bez dileme obogatila naše znanje o istoriji ovog dela Sandžaka i Srbije, a i šire, i tako popunila prazninu u korpusu radova i znanja o istoriji Drugog svet-skog rata u Jugoslaviji.

Nataša Milićević

Владан Виријевић, ЈУГОСЛОВЕНСКО-ТУР-СКИ ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ 1918–1941, Косовска Митровица, Филозофски факултет у Приштини, 2018, 274.

Istorija međunarodnih odnosa u prvom redu privlačila je i privlači one istraživače koji su se prvenstveno bavili ili se bave političkom, diplomatskom i vojnom istorijom. Tek proučavanjem bilateralnih odnosa zapaženiji udeo u istraživanju dobijale su društvena, ekonomska ili kulturna istorija. Analizom odabira tema, specifičnih polja interesovanja i stavova autora pri odabiru pitanja iz istorije moguće je pratiti razvoj dotične historiografije, u ovom slučaju srpske. Spoznaja da se jedno društvo najbolje upoznaje po praćenju njegove historiografije ili onoga što „istorija nije napisala“ i da je stvaralaštvo istoričara „ogledalo društva u kome radi“ najbolje ukazuje na stanje u samoj historiografiji.

U pogledu proučavanja tema iz ekonomske istorije nekadašnja jugoslovenska historiografija nije ostavila dubok trag, budući da je centralno polje interesovanja posleratne historiografije bilo nastavak tradicionalističke političke historiografi-

je, zastupljene u istoriografiji Kraljevine Srbije, a potom Kraljevine Jugoslavije. Ovim modelom dominirala je rekonstrukcija političkih događaja i ličnosti iz sveta politike, dok je marksistički model u istoriografiji značio pre naglašavanje sociologizma i „čoveka kao bića prakse“, pa je prvo proučavan stepen razvitka proizvodnih snaga, a potom pravno-politička nadgradnja. U suštini, celovita rekonstrukcija prošlosti zahteva sistematsko proučavanje odnosa između finansijsko-privredne elite, dominantnih duhovnih vrednosti i raznih oblika političke vlasti.

Značaj proučavanja ekonomske istorije dolazi iz potrebe za razumevanjem ekonomskih fenomena (inflacija, deflacija, vrednost valute, monetarni sistem, protok kapitala, kriza), ali u širem političkom i društvenom kontekstu, odnosno kako su se ti fenomeni odražavali u istorijskoj stvarnosti. Iz zanatskog ugla, istoričari koji proučavaju teme iz ekonomske istorije upućeni su na korišćenje i ekonomskih istraživačkih metoda, jer privredni fenomeni usled svoje kompleksnosti ne mogu biti objašnjeni bez povezivanja sa nizom drugih ekonomskih i neekonomskih faktora.

Jugoslovenska historiografija kasnila je za evropskom u proučavanju ekonomske istorije i počela je da zauzima svoje mesto tek od polovine šezdesetih godina 20. veka, odnosno ne mnogo vremena ranije nego što je proučavanje ekonomske istorije počelo da gubi svoj uticaj u evropskoj historiografiji, jer se smatralo da su labrusovski obrazac i kvantitativna istorija iscrpli svoje mogućnosti. Međutim, proučavanje ekonomskih odnosa Kraljevine Jugoslavije sa drugim državama itekako dopunjuje mogućnost razumevanja njihovih političkih odnosa i jednu paradoksalnu situaciju spoljne politike ove države i njenih ekonomskih veza. To najočitije pokazuju političko-ekonomski odnosi sa Nemačkom, jer u ekonomskom pogledu, tradicionalne veze sa centralnom Evropom ostale su dominantne (sa izuzetkom Italije) iako je Kraljevina Jugoslavija bila uključena u francuski sistem bezbednosti i očuvanja granica. Kompatibilnost jugoslovenske privrede sa državama centralne Evrope bila je u suprotnosti sa spoljnom politikom koja je bila upravljena ka Parizu i time dolazila u raskorak sa nemačkim interesima.

Trgovinski odnosi sa susedima nisu bili razvijeni, ali su vremenom Grčka, Rumunija i Mađarska postale, u ograničenoj meri, ozbiljniji trgovački partneri. Odnos sa Turskom kao naslednicom Osmanskog carstva moguće je pratiti od sticanja nezavisnosti Srbije, ali je po-